

СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ

О.В.Москаленко

*аспірантка кафедри психології і педагогіки
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»*

Стаття розкриває сучасний стан досліджень ціннісно-смыслової сфери особистості. Розглянуто основні концепції ціннісної сфери, як динамічної складової структури особистості.

Ключові слова: ціннісно-смыслова сфера особистості, концепції ціннісно-смыслової сфери особистості.

Спектр досліджень ціннісної проблематики на сьогодні є досить широким. Перехід від розуміння цінностей як філософської категорії, до психологічного тлумачення природи цінностей зумовив появу багатьох напрямів та психологічних концепцій ціннісної проблематики. В даному дослідженні ми розкриємо основні сучасні погляди дослідників на сутність ціннісно-смыслової сфери особистості.

Питання структури цінностей та ціннісних орієнтацій завжди вважалося важливим та актуальним, оскільки, загалом, стосується розвитку особистості як суспільної одиниці. Напружені міжособистісні відносини та жорсткі соціальні умови сьогодення, певною мірою, впливають на вектор ціннісних орієнтацій особистості. Ціннісно-смыслова сфера особистості, таким чином, дещо трансформується та видозмінюється.

Ціннісна проблематика, на даний час, знаходиться в центрі уваги багатьох психологів-дослідників, серед яких К.О.Абульханова-Славська, О.Г.Асмолов, М.Й.Боришевський, Б.С.Братусь, А.В. Брушлинський, Ф.Е. Василюк, Г.Є.Залеський, В.П.Зінченко, Д.О. Леонтьєв, Є.Б.Моргунов, О.В.Сірий, М.С.Яницький та інші.

Мета статті – розглянути сучасний стан досліджень ціннісно-смыслової проблематики.

На сучасному етапі розвитку психологічної науки, в рамках гуманістичного підходу, існує декілька поглядів на сутність ціннісної сфери особистості. Як вже зазначено у попередніх дослідженнях, під ціннісною сферою особистості і власне під цінностями науковці розуміють значимість (Р.Г.Лотце), особистісний зміст (Г.Олпорт), переконавання (М. Рокіч), структуру потреб (А.Маслоу), утворення свідомості й самосвідомості людини, в якому віддзеркалені актуальні життєві потреби, інтереси, погляди і ставлення до дійсності й себе (М. Й. Боришевський), соціальні установки (В.О.Ядов), ідеал – ідея, зміст якої виражає щось значиме для людини

(І.Ф.Надольний), усі об'єкти оточуючого світу, що можуть задовольнити потреби (Ф.Н.Щербак, В.П.Тугаринов) тощо.

Як загальнозживане, поняття цінність визначено як позитивна чи негативна значимість об'єктів навколишнього світу для людини, соціальної групи, суспільства в цілому, що визначається не їх властивостями самими по собі, а їх залученості у сферу людської життєдіяльності, інтересів та потреб, соціальних відносин, критеріїв та способів оцінки цієї значимості, виражені в моральних принципах і нормах, ідеалах, установках, цілях [6]. Виходячи з даного визначення, цінності існують не лише у людській свідомості (є не тільки психічним феноменом), а існують і в культурі загалом. Підтримку даної думки ми знаходимо і в роботах Б.С.Братуся, В.П.Зінченко, Є.Б.Моргунова [8,11].

На нашу думку, на сьогодні найбільш продуктивними у сфері ціннісної проблематики є дослідження Д.О.Леонтьєва, який зазначає, що незважаючи на значну кількість психологічних досліджень, у поняття “цінність” досі не має свого чіткого визначення. Він виділяє три основних варіанта розуміння психологічної природи індивідуальних цінностей [13].

У першому варіанті, прихильниками якого є В.Брожек, М.Рокіч, А.О. Ручка, цінності розглядають через їх зв'язок з такими поняттями, як думка, уявлення чи переконавання. Погляди М.Рокіча [18], який розглядає систему цінностей як стійку сукупність переконавань в пріоритетах певного способу поведінки чи кінцевої мети існування певної поведінки або інших цілей підтримують С. Шварц і У. Білски і пояснюють цінності як поняття чи переконавання, що стосуються бажаності кінцевих цілей чи поведінки людини. У теорії “універсальних типів цінностей”, яка базується на гіпотезі про “універсальність структури цінностей” розкрито структурну організацію системи цінностей, яка відображає рівні, одночасну перевагу різних мотиваційних потоків, на яких виника-

ють протиріччя, що призводять людину до стану фрустрації [19] “Цінності збереження” до яких відносяться безпека, традиції, комфортність протистоять “цінностям змін” (саморегуляція), а “цінності самовизначення” (універсалізм, прихильність) є протилежними до “цінностей самовозвищення” (досягнення, гедонізм, влада). Тобто відношення між цінностями визначають, певним чином, стратегію поведінки людини, але власне цінності розглядаються як пасивне утворення.

Другий варіант, в якому цінності ототожнюються з поняттям ціннісної орієнтації і розглядаються як різновид соціальних установок чи інтересів, підтримують такі дослідники як Д.М.Узнадзе, Е.Шпрангер, В.О.Ядов. В такому розумінні цінності, вже виконують регуляторну, направляючу функцію але, в той же час, Д.О.Леонтьєв стверджує, що розуміння цінностей і установок як однорідних утворень не можливе, оскільки існує уявлення про особливий статус, місце та роль цінностей в житті людини, що проявляються на рівні як повсякденної свідомості так і на теоретичному рівні [12].

Автор вважає, що зв'язок ціннісних орієнтацій і установок дійсно існує, оскільки і ті і інші виникають на основі потреб і конкретних ситуацій, а також регуляція взаємовідношень між суспільством і особистістю відбувається за допомогою як ціннісних орієнтацій так і установок. Але, як відомо (представники психологічної школи Д.М.Узнадзе) поняття “установка” розглядається як явище несвідоме, а звідси витікає і несвідомий характер ціннісних орієнтацій.

Інші дослідники (В.В.Сусленко, Б.І.Додонов) вважають що ціннісні орієнтації виникли на основі установок, але не тотожні їй, так як ціннісні орієнтації – це усвідомлення особистістю свого відношення до суспільства, самої себе, до оточуючої дійсності, регуляція поведінки як усвідомленої дії

Отже, думка про те, що ціннісні орієнтації впливають як на вищі структури свідомості, так і на явища підсвідомі, тобто при дослідженні розвитку ціннісної структури особистості слід враховувати єдність свідомого і несвідомого, є життєздатною і актуальною;

У третьому варіанті поняття “цінність” зближується з поняттями “потреба”, “мотив” (Б.С.Братусь, Ф.Є.Василюк, Ю.М.Зінченко, Ю.М.Жуков, А.Маслоу, Ю.А.Шерковін та ін.) На думку Д.О.Леонтьєва, такий підхід є найбільш продуктивним і має неабиякий пояснювальний потенціал, оскільки цінності наділяються рушійною силою [13], але, незважаючи на це, він наголошує на необхідності чіткого розмежування понять “цінність” і “по-

треба”, оскільки “потреби являють собою форму безпосередніх життєвих відносин індивіда зі світом. Вони діють “тепер”, відбиваючи поточний стан цих динамічних відносин. Особистісні цінності являють собою “консервовані” відносини зі світом, узагальнені і перероблені сукупним досвідом соціальної групи. Вони асимілюються в структурі особистості й надалі, у своєму функціонуванні, практично не залежать від ситуативних факторів”. На відміну від потреб, цінності не обмежені даним моментом і не тягнуть до чогось зсередини, а “притягують ззовні” [13].

Проаналізувавши дослідження ціннісної проблематики у філософії, соціології, психології та етиці, Д.О.Леонтьєв формулює припущення про наявність трьох форм існування цінностей:

По-перше, цінності існують як суспільні ідеали, які є продуктом суспільної свідомості і суспільні уявлення про досконалість у різних сферах життя.

По-друге, як предметне втілення цих ідеалів у діях чи творіннях конкретних людей.

По-третє, як мотиваційні структури особистості, які спонукають до предметного втілення у поведінці і діяльності суспільних ціннісних ідеалів.

Зазначені форми є перехідними, а саме: суспільні ідеали засвоюються особистістю і в якості моделей “должного”, спонукають її активність, в процесі якої відбувається предметне втілення цих моделей. З часом предметно втілені цінності стають основою для формування суспільних ідеалів і т.д. по безкінечній спіралі [12].

Таким чином можна стверджувати, що цінності, їх структура в психологічній науці розглядаються як особистісне утворення, як динамічна складова у структурі особистості.

Одну з найперших класифікацій цінностей запропонував Г.Олпорт, в якій виділив шість типів цінностей: теоретичні, економічні, естетичні, соціальні, політичні, релігійні.

На сьогодні існує декілька видів класифікації цінностей, які відрізняються між собою ведучою характеристикою. Серед найбільш розповсюджених класифікацій можна назвати наступні:

1. За функціональним значенням цінності поділяються на термінальні (цілі) та інструментальні (принципи та засоби досягнення мети) (М.Рокіч);

2. Цінності буття (Б-цінності) – істина, добро, справедливість, краса тощо; Дефіцієнтні цінності (Д-цінності) – мир, спокій, безпека тощо (А.Маслоу);

3. За ступенем генералізації та присвоєння цінностей: ситуативні, стійкі, особистісні (усвідомлені смисли життя);

4. Декларовані, реальні (Б.С.Братусь);

5. Духовні (освіта, наука, мистецтво); суспільно-політичні (свобода, рівність, справедливість); матеріальні (матеріальні блага) (В.П.Тугаринов);

6. Цінності життя (природні) – здоров'я, радість життя, спілкування тощо; і цінності культури (суспільні) – матеріальні, соціально-політичні, духовні (О.Г.Дробницький);

7. Вітальні (здоров'я, безпека тощо); соціальні (статус, професія, сім'я); політичні (свобода слова, законність); моральні (добро, чесність, порядність); релігійні (віра); естетичні (краса, гармонія) (Б.Х.Ерасов);

8. Ієрархічні рівні в системі цінностей: цінності абстрактні, цінності-властивості і цінності – способи поведінки (С.С.Бубнова);

9. Цінності творчості, цінності переживання, цінності відношення (В.Франкл).

Слід зазначити, що важливою рисою структурної організації цінностей є їх ієрархічна побудова, яка полягає в тому, що різні цінності володіють різним ступенем суспільності і одні являються конкретизацією інших. Найвищий рівень в системі цінностей займають ціннісні орієнтації – спрямованість особистості на засвоєння певних цінностей та задоволення своїх потреб.

На думку таких психологів, як О.Г.Асмолов, Б.С.Братусь, Д.О.Леонтьєв, В.Ф.Сержантов, структура цінностей являє собою одне з найважливіших утворень в психіці людини (є своєрідним ядром цілісної структури особистості) [5; 9; 12], і є найвищим рівнем саморегуляції особистості (А.Г. Артемьева, Б.С. Братусь, Л.Д. Демина, О.М. Краснорядцева, В.О.Петровский). О.Т. Москаленко і В.Ф. Сержантов відзначають, що “система цінностей, перш ніж виявити себе в ролі регулятора зовнішньої поведінки індивідів і їх взаємних суспільних зв'язків, породжує в їхній свідомості специфічну ціннісну систему ціннісних орієнтацій і тільки за посередництвом останньої виявляє свою соціально-регуляторну функцію” [14].

М.Й. Боришевський стверджує, що “певна система цінностей втілюється, опредмечується в тих чи інших конкретних феноменах, пов'язаних із відповідними формами життєдіяльності у якій і здійснюється оволодіння цінностями, їх поступове перетворення з явища “зовнішнього” у явище “для себе”, тобто відбувається переведення цінностей суспільних у цінності суб'єктно значущі для самого індивіда” [7].

Отже з'ясовано, що система цінностей відіграє ведучу роль в процесі розвитку особис-

тості, є основним підґрунтям, що забезпечує її стабільність, визначеність і передбачуваність вчинків та поведінки в цілому, а також допомагає в адаптації до певних змін у житті.

Таким чином, можна зробити висновки про те, що, сучасні дослідники, зокрема Б.С.Братусь, Г.Є.Залесський, І.Є.Головаха, Т.В.Корнілова, С.С.Бубнова та інші, розглядають особисті цінності як складну ієрархічну систему, яка виконує регуляторну функцію активності людини, перебуваючи на перетині мотиваційно-потребової сфери та світоглядних структур свідомості особистості, а найвищий рівень даної структури займають ціннісні орієнтації.

Для більш цілісного розуміння ціннісних орієнтацій В.В.Гаврилук та Н.О.Трикоз виділяють чотири основних типи систем цінностей: “1) смисложиттєву систему, яка визначає цілі буття, людської сутності, цінності свободи, правди, краси, тобто загальнолюдські цінності; 2) вітальну систему – цінності збереження і підтримки повсякденного життя, здоров'я, безпеки, комфорту; 3) інтеракційну систему – цінності та судження, важливі у міжособистісному та груповому спілкуванні: гарні відносини, спокійна совість, влада, взаємодопомога...; 4) соціалізаційна система – цінності, що визначають процес формування особистості” [10].

Як зазначено в попередніх дослідженнях, одним з перших поняття ціннісні орієнтації використовує В.П.Тугаринов вказуючи, що “окрема людина використовує лише ті цінності, які є в суспільстві, тому ціннісні орієнтації окремої людини є по своїй сутності цінностями суспільства, що її оточує”. Ціннісні орієнтації є найважливішими елементами внутрішньої структури особистості, що закріплені життєвим досвідом індивіда, всією сукупністю його переживань і виконують функцію відокремлення значимого, суттєвого для даної людини від незначимого. Сукупність усталених ціннісних орієнтацій утворює певну вісь свідомості, яка забезпечує стійкість особистості, спадкоємність певного типу поведінки і діяльності, вираженого в направленості потреб та інтересів [6].

Таким чином ціннісні орієнтації є найважливішим регулюючим і детермінуючим мотивацію особистості фактором.

У сучасній психологічній науці ціннісні орієнтації – це “вибіркова, відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості, націлена на певний аспект соціальних цінностей. Детермінантами ціннісних орієнтацій виступають матеріальні умови життєдіяльності, а також індивідуально-типові риси, нахили і здібності людини” [6].

Сучасні науковці Н.О.Кирилова, Н.С.Розов, О.В.Сірий, М.С.Яницький та інші [17] роз-

глядають систему ціннісних орієнтацій як компонент структури особистості, який характеризує направленість і зміст активності індивіда і визначає загальний підхід людини до світу, до себе, надає зміст та напрямок особистісним позиціям, поведінці, вчинкам. Тобто ціннісні орієнтації є свідомим регулятором соціальної поведінки особистості, своєрідним орієнтиром у житті. Дане положення підтримує Н.Ф.Наумова, яка розглядає ціннісні орієнтації як один з механізмів цілепокладання, який орієнтує людину в навколишньому світі, створюючи впорядковану та усвідомлену картину світу.

Окрім регуляторної та направляючої функції ціннісні орієнтації здійснюють вплив на формування потреб індивіда, тобто визначають місце даної потреби у загальній системі потреб особистості (В.Ф.Анурін) [2], а В.Г.Алексеева називає ціннісні орієнтації основним каналом засвоєння духовної культури суспільства, перетворення культурних цінностей в стимули і мотиви практичної поведінки людини [1].

Отже, справедливо стверджує М.С.Яницький, що система ціннісних орієнтацій визначає життєву перспективу, “вектор” розвитку особистості, виступає у якості найважливішого джерела і механізму, пов'язує в єдине ціле особистість і соціальне середовище [17].

Доцільно зазначити, що багато сучасних дослідників (Л.І.Анциферова, В.Г.Асеев, В.Д.Шадриков, П.М.Якобсон) [3; 4; 16] акцентують увагу на динамічності даної системи. Так В.Г.Асеев вказує на можливості ціннісних орієнтацій актуалізуватися, змінювати свою напруженість, згасати та відновлюватися знову [4], а В.Д.Шадриков відмічає, що “ця система розвивається в часі та змінює складові компоненти і зв'язки між ними при збереженні функції”.

Таким чином, як підкреслює С.Д.Сайко [15], система ціннісних орієнтацій є найважливішою характеристикою особистості і показником її сформованості. Рівень розвитку ціннісних орієнтацій, особливості їх станов-

лення дозволяють судити про рівень розвитку особистості, цілісність та стійкість якої, виступає як стійкість її ціннісних орієнтацій.

Аналіз зарубіжної та вітчизняної літератури дає можливість зробити висновки, що цінності, структура цінностей розглядаються як особистісне утворення, як динамічна складова у структурі особистості. Важливою рисою структурної організації цінностей є їх ієрархічна побудова, яка полягає в тому, що різні цінності володіють різним ступенем суспільності і одні являються конкретизацією інших. Найвищий рівень в системі цінностей займають ціннісні орієнтації - спрямованість особистості на засвоєння певних цінностей та задоволення своїх потреб.

Ієрархічна система цінностей виконує регуляторну функцію активності людини і знаходиться на перетині мотиваційно-потребової сфери та світоглядних структур свідомості, є важливим фактором розвитку особистості.

Ціннісні орієнтації є важливим соціально-психологічним утворенням, яке приймає участь в усіх сферах людської життєдіяльності. В них виражається свідоме ставлення людини до соціальної реальності, що визначає мотивацію її поведінки. Ціннісні орієнтації як найвищий рівень в системі цінностей виконують функцію раціоналізації та регуляції поведінки людини.

Ціннісні орієнтації є найважливішою складовою структури особистості, яка включає мотиваційний, когнітивний, емоційний, оцінювальний та інші компоненти. Ціннісні орієнтації особистості формуються під впливом суспільних чинників, що обумовлені системою виховання й навчання і являють собою проекцію духовного життя суспільства.

У подальшому нами планується дослідити категорію смислу, як складову ціннісної сфери особистості. Розглянути зв'язок категорій цінності, ціннісні орієнтації та смисл, та визначити яким чином вони утворюють ціннісно-смислову сферу особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева В. Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности / В.Г.Алексеева // Психологический журнал. – 1984. – Т.5. – № 5. – С.63-70.
2. Анурин В.Ф. Ценностные ориентации и их влияние на формирование потребностей / В.Ф.Анурин // Социология высшей школы. Подготовка специалистов для народного хозяйства. – Сборник науч. трудов. Горький, 1982. – С.116-129.
3. Анциферова Л. И. Психология формирования и развития личности / Л.И.Анциферова // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2000. – С.207-213.
4. Асеев В.Г. Возрастная психология / В.Г.Асеев.– Иркутск., 1989. – 231 с.
5. Асмолов. А .Г. Личность как предмет психологического исследования / А.Г.Асмолов. – М.: Наука, 1984. – 185 с.

6. *Большой энциклопедический словарь*. – М., 1998. – С.839.
7. *Боришевський М.Й.* Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості / М.Й. Боришевський // Цінності освіти і виховання. – К., 1997. – С. 21-25.
8. *Братусь Б.С.* К изучению смысловой сферы личности / Б.С.Братусь // Вестник МГУ. Сер.14.Психология. – 1981. – №2. – С.46-55.
9. *Братусь Б.С.* Образ человека в гуманитарной, нравственной и христианской психологии / Б.С.Братусь // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. Д.А. Леонтьева, В.Г.Щур. – М.: Наука, 1997. – С.67-91.
10. *Гаврилюк В.В., Трикоз Н.А.* Динамика ценностных ориентаций в период социальной трансформации (поколенный подход) / В.В.Гаврилюк, Н.А.Трикоз // Социол. исслед. – 2002. – №1. – С.96-105.
11. *Зинченко В.П., Моргунов Е.Б.* Человек развивающийся: Очерк российской психологии / В.П.Зинченко, Е.Б.Моргунова. – М.: Тривола, 1994. – 169 с.
12. *Леонтьев Д.А.* От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности личности / Д.А. Леонтьев // Вестник МГУ. Серия "Психология". – 1996. – № 4. – С. 42.
13. *Леонтьев Д.А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А.Леонтьев. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.
14. *Москаленко А.Т., Сержантов В.Ф.* Смысл жизни и личность / А.Т.Москаленко, В.Ф.Сержантов. – Новосибирск: Наука, 1989. – 205 с.
15. *Сайко С. Д.* Ценностные ориентации детей при переходе в младший школьный и подростковый возраст / С.Д.Сайко // Вопросы психологии. – 1986. – №2. – С. 67-74.
16. *Якобсон П.М.* Психологические проблемы мотивации поведения человека / П.М.Якобсон. – М.: Просвещение, 1969. – 173 с.
17. *Яницкий М.С.* Ценностные ориентации личности как динамическая система / М.С.Яницкий. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. – 204 с.
18. *Rokeach M.* Beliefs, Attitudes, and Values. — San Francisco, Josey-Bass Co, 1972. — 214 p.
19. *Schwartz S. H., Bilsky W.* Toward a Universal Psychological Structure of Human Values // Journal of Personality and Social Psychology. – 1987. – Vol.58. – № 5. – P. 550-562.

Стаття надійшла до редакції 22.06.2010 р.